

УДК 94 (477.54) : 343.81+376.58 «18»

Р. І. КРАВЧЕНКО, здобувач кафедри історії України,
ХНУ імені В. Н. Каразіна, Харків

ТЮРЕМНА ШКОЛА У ХАРКОВІ (КІНЕЦЬ ХІХ СТ.)

Стаття присвячена вивченню процесу створення наприкінці ХІХ ст. недільної школи грамотності при Харківській губернській в'язниці. Проаналізовано обставини виникнення школи, форми занять з арештантами, розглянуто участь громадськості міста у функціонуванні школи.

Ключові слова: виправлення, тюрма, школа, арештанти, читання.

Постановка проблеми. Однією з важливих особливостей діяльності пенітенціарних установ є їх підкреслено виправний характер. Сьогодні ми визнаємо неможливість повного виправлення засудженого без залучення особистої волі злочинця до процесу виправлення. При цьому дуже багато залежить від особистої культури злочинця, рівня його освіти, умов післятюремної соціалізації засудженого.

Перебування у в'язниці може стати справжньою школою, яка поставить перед особою питання про подальше життя, умови працевлаштування, можливе професійне зростання. При цьому залучення в'язнів до навчання, як необхідна умова виправлення, було визнано діячами пенітенціарної галузі досить давно.

Аналіз історіографії. Серед досліджень істориків та правознавців окремі аспекти процесу створення та діяльності шкіл при тюремних установах розглядалися досить широко. Згадки про школи при місцях ув'язнення Харкова є в окремих працях, присвячених історії Слобожанщини [1–3].

В історико-правовій літературі різноманітні аспекти діяльності громадськості у пенітенціарній галузі аналізувались у працях С. К. Гогеля, Д. І. Тальберга, М. Ф. Лучинського, Д. І. Завалішина, О. Г. Савенка, П. П. Пусторослева, Д. О. Дриля [4–15]. Вивчаючи систему патронату, досить широко розповсюджену в імперській

Росії, дослідники розглядали історію створення та діяльності тюремних шкіл [16–19].

Загальна картина реформування пенітенціарної галузі була проаналізована у працях сучасних українських авторів О. П. Неалова, В. В. Россіхіна, І. В. Іванькова, О. М. Григорьєва, Д. В. Ягунова, Л. Мачуліна [20–25]. Зокрема, аналіз законодавчих основ виконання покарань щодо неповнолітніх здійснено в праці Ю. Соцького [26]. При цьому, створення та діяльності тюремних шкіл при харківських місцях ув'язнення не було предметом спеціального дослідження.

Метою статті є розгляд процесу створення та функціонування школи грамотності, що виникла наприкінці ХІХ ст. у Харківській губернській в'язниці.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці ХІХ ст. однією з найбільших каральних установ Харківщини була губернська в'язниця, розташована у районі сучасного Південного вокзалу. Вона виникла на початку ХІХ ст., поділялася на декілька відділень, зокрема одне з них було пристосовано для утримання злочинців-жінок. Саме тут з ініціативи групи громадських діячів було розпочато читання засудженим книг, що стало однією з форм залучення злочинців до освітнього процесу. Навчання у цій школі мало значний успіх завдяки енергії та працелюбству завідувачої школи Л. І. Дашкевич.

Школа у Харківській губернській в'язниці, точніше у її чоловічому відділенні, була відкрита ще в 1858 р. Вона призначалась для навчання дітей ув'язнених батьків та для малолітніх злочинців. Але зі створенням у 1881 р. поблизу Харкова виправного притулку малолітні злочинці направлялися саме туди, а кількість дітей при засуджених батьках у в'язниці зменшувалась. Тому необхідність існування школи поступово зникла і вона практично припинила свою діяльність.

26 червня 1893 р. перший Харківський губернський тюремний інспектор Є. П. Щировський звернувся до начальника губернської в'язниці з листом, у якому вказував, що «на начальника тюрми покладался обов'язок прийняття заходів з покращення моральності ув'язнених, між іншим шляхом шкільного навчання» [27, с. 380]. Інспектор наказав з 15 липня 1893 р. організувати у в'язниці навчання неповнолітніх, доручивши цю справу псаломщику тюремної церкви, який, отримуючи 25 руб. на місяць, на думку губернського тюремного інспектора «... більше спав, ніж працював» [27, с. 380].

Школа була організована, навіть виявився бажаючий, учитель Васильківський, який погодився працювати безкоштовно. Але поступово не підкріплена матеріально ініціатива Васильківського згасла, і з жовтня 1893 р. заняття у школі при Харківській губернській в'язниці почав проводити псаломщик Микола Попов.

Заняття у школі проходили у великій камері, з 8.30 до 11.30. Уроки тривали по 45 хвилин з 15 хвилиними перервами. Був встановлений наступний розклад занять:

Понеділок – навчання читанню, письмо, арифметика.

Вівторок – закон Божий, читання, основи російської історії.

Середа – письмо, арифметика, читання.

Четвер – читання, закон Божий, письмо.

П'ятниця – арифметика, читання, географія.

Субота – закон Божий, читання, історія.

У неділю з 15 години священиком церкви о. Стефаном Любицьким проводились бесіди духовно-морального спрямування [28, с. 557].

Із закону Божого вивчалися та пояснювалися молитви, читалися розповіді зі Священного Писання, вивчалися життя святих. При читанні значну увагу звертали на правильність та виразність, а також на уміння переповідати прочитане. На уроках арифметики арештанти навчалися найпростішим діям з цифрами. З історії читалися розповіді про заснування Русі та діяльність російських царів. Також учням були повідомлені найважливіші дані про географію Російської імперії та вивчалися карти світу [28, с. 557].

12 січня 1895 р. лікар тюремної лікарні Харківської губернської в'язниці Ф. Письнячевський звернувся з листом до тюремного відділення губернського правління, у якому вказував «...добре відома мені сестра інженера Дашкевича, Любов Ірадіонівна висловила бажання проводити навчання грамоті і читанню у недільні дні у жіночому відділенні губернської тюрми» [29, арк. 23]. Далі він пропонував підтримати ініціативу Л. Дашкевич та повідомляв її домашню адресу для можливого офіційного листування [29, арк. 24].

Лист Ф. Письнячевського був розглянутий Харківським тюремним інспектором Є. П. Щиrowsьким. Ініціативу Л. Дашкевич підтримали, але тюремний інспектор не наважився без згоди губернатора втілювати ідею у життя. Крім того, він звернувся до Харківського поліцеймейстера з метою таємної перевірки моральної та політичної благонадійності Л. Дашкевич, написавши так «... я покорнейше прошу Ваше Высокоблагородие доставить мне необходимые сведения о нравственности и политической благонадежности г. Дашкевич. При сем считаю необходимым чтобы упомянутые сведения были собраны путем совершенно негласным, дабы г. Дашкевич не была чем либо случайно скомпрометирована» [30, арк. 61].

25 січня 1895 р. начальник Харківського губернського жандармського управління повідомив про те, що ніяких несприятливих у політичному відношенні даних про п. Дашкевич у справах жандармського управління не має [30, арк. 60]. Також повідомлялося, що «...Л. И. Дашкевич поведения хорошего, в политической неблагонадежности, а равно как и в чем то предосудительном замечена не была» [30, арк. 59].

Л. І. Дашкевич розробила план занять недільної школи при жіночому відділенні Харківської губернської в'язниці. Серед іншого вона вказувала, що навчання має бути винятково добровільним. Навчатися мали особи, які були засуджені на строк понад 3 місяці. Вони вчилися читанню, письму, закону Божому. Перед початком занять учениці мали бути розділені на групи в залежності від рівня їх знань. Заняття повинні були тривати не більше трьох годин, також вважалось необхідним показувати ученицям «туманные картинки» [31, с. 245].

3 листопада 1895 р. Л. Дашкевич у листі до тюремного інспектора Є. П. Щиrowsького вказала осіб, які крім неї погодилися безкоштовно працювати у недільній школі для арештанток: Лопатіна Любов Василівна, Іванова Катерина Василівна, Дашкевич Зінаїда Ірадіонівна, Мунтянова Віра Іллівна, Стаховська Ольга Михайлівна, Бекарюкова Клавдія Василівна. Для управління чарівним ліхтарем «були запрошені Александров Вячеслав Володимирович, Вебер Олексій

Адольфович, Звенигородський Яків Григорович, Кутневич Дмитро Андрійович» [29, арк. 12].

Протягом весни та літа 1895 р. Л. Дашкевич проводила читання у губернській в'язниці, для чого була виділена велика камера. Заходи могли відвідувати усі бажаючі. При читаннях використовувався «чарівний ліхтар», картини для якого надавалися безкоштовно Х. Д. Алчевською. Читання відбувались щонеділі та у святкові дні. Зазвичай на читаннях були присутні від 30 до 60 дорослих та близько 10 дітей. Для задоволення дітей зрідка показували рухомі картини комічного змісту.

Були прочитані «Начало христианства на Руси», «Земная жизнь Господа нашего Иисуса Христа», «Муму» І. Тургенєва, «Полтава» О. Пушкіна, «Песнь о купце Калашникове» М. Лермонтова, «Светлана» В. Жуковського, «Наши перелетные птицы» Д. Кайгородова, «О воздухоплавании», «О Голландии и Голландцах» [31, с. 245].

За свідченням Л. Дашкевич найбільше враження на слухачів справляли розповіді про страждання Ісуса Христа та оповідання «Муму»: «Арестанты очень редко высказываются и очень сдержаны в проявлении своих чувств. Но если рассказ им нравится, то в камере царит полная тишина, слушательницы боятся проронить слово, а по окончании многие подходят к чтецу, благодарят его, высказывают свои мысли» [31, с. 246].

Недільна школа при жіночому відділенні Харківської губернської в'язниці була відкрита 26 листопада 1895 р. о 3 годині дня. Порядок занять був наступний: протягом півгодини читався розділ з Євангелія у присутності усіх арештантів. Потім настоятель тюремної церкви о. Стефан Любицький пояснював незрозумілі місця. На цю бесіду допускалися усі бажаючі. Потім починався безпосередньо процес навчання читанню та письму. Після закінчення ученицям, які досить добре оволоділи читанням, видавалися книги з тюремної бібліотеки. Завершували заняття показ картинок «чарівним ліхтарем».

Пропозицію навчатися у недільній школі з радістю зустріли арештантки. Вже у перший день до школи записались вісім дорослих та двоє неповнолітніх. Восьмирічна донька однієї з пересильних арештанток, яка повинна була покинути Харківську губернську в'язницю, навіть просила «... мамо, залишимося тут, я ще повчуся» [31, с. 247].

Усі обов'язки у школі до 21 квітня 1896 р. було покладено на Л. І. Дашкевич. До школи приймали тільки неписьменних арештанток, навіть якщо строк утримання їх у в'язниці був малим і вони не встигали вивчити навіть алфавіт. Таким чином Л. І. Дашкевич намагалась розвинути й підтримати їх бажання вчитися. Але одна вчителька не могла швидко навчати таку кількість учениць. 21 квітня 1896 р. були допущені до викладання дві нові вчительки – М. В. фон-Магнус та З. І. Дашкевич, а час занять було збільшено на годину. Було створено три групи та справа пішла більш успішніше. Всього у школі протягом 1896 р. навчалися 21 доросла та 2 неповнолітніх арештантки віком від 16 до 42 років. Більшість з них були мешканками сіл.

Навчання десяти учениць дало гарні результати. Тим з жінок, які вибували із в'язниці, видавались азбука, зошит та олівець та надавались різноманітні поради як продовжити навчання.

Аналізуючи власну роботу, Л. І. Дашкевич дійшла висновку про важливість найшвидшого навчання учениць читанню, щоб у подальшому вони могли самостійно навчатися. Планувалось навчити читати за 8–10 занять, при цьому увага письму майже не приділялась. Було вирішено у сформовані групи не включати додаткових учениць, щоб усі вони знаходились на одному навчальному рівні. Крім того було вирішено проводити заняття більш дрібними групами, щоб вчителька могла приділити більше уваги кожній учениці.

З ученицями, які вміли писати, проводились читання художньої літератури, герої якої відзначались високими моральними якостями. Шкільна бібліотека складалась з понад 300 книг, пожертвуваних особами, які підтримували поширення народної освіти.

На Різдво Христове була проведена ялинка та роздані картинки із зображеннями релігійного змісту. На ялинці були присутні 40 дорослих жінок та 10 дітей. Дорослі отримали подарунки: книги, ситець на сукню, кофти та пакети із солодощами. Діти отримали одяг, взуття та солодоші. Витрати на проведення ялинки у розмірі 162 руб. 25 коп. були пожертвовані мешканцями Харкова [31, с. 247].

Школа продовжувала свою діяльність протягом 1896–1897 рр. Поступово збільшилась кількість учениць, покращились умови проведення занять. Школа набула певної популярності, «старі» учениці розповідали про неї новоприбулим та намагались залучити до неї нових учениць.

Збільшена була кількість вчителів (їх було шість осіб: М. І. Магнус, З. І. Дашкевич, В. В. Кирпичова, О. О. Аристархова, Ю. Н. Ренчицька, Л. І. Дашкевич). Крім того допомагали керувати «чарівним ліхтарем» М. П. Лазаревський, М. К. Ціглер, П. Л. Вейман, В. В. Александров. Неухильно дотримувались принципу першочергового навчання читанню. Подібний підхід витікав з короткочасності перебування більшості учениць у в'язниці та необхідності навчити їх хоча б елементарному читанню.

Протягом 1896 р. було проведено 23 заняття, які відбувалися щонеділі з 13.30 до 17.30 та починалися з читання Євангелія. Потім неписьменних навчалися читанню, а писемні читали у голос. Більшість з 45 учениць були дорослими. За станом поділялися наступним чином: селянки – 28, міщанки – 10, солдатки – 2, дворянки – 1. Більшість жінок до того, як потрапили до в'язниці працювали служницями, кухарками, пралями, швачками, гусятницями. З 37 повністю неписьменних не навчилися навіть читати чотири через повну нездатність до навчання. Деякі учениці перестали відвідувати школу без пояснення причин, деякі, особливо похилого віку, дуже боялись насмішок, тому не завжди відвідували заняття. Значно заважала навчання невпевненість у своїх силах деяких учениць, особливо на початку, при вивченні алфавіту. Але як вони раділи, коли нарешті починали читати. Арештантка М. декілька разів збиралась покинути заняття у школі, але, коли нарешті пройшла алфавіт та почала читати «Новую азбуку» Л. Толстого, вона декілька разів казала «...ніколи і нізащо не розстануся з цією книгою» [31, с. 248].

Були зібрані відомості про сімейний стан учениць. Тільки 10 з 42 мали батьків, усі інші були сироти. Більшість виховувались у дуже важких умовах. Мати арештантки П. тримала шинок, арештантки М. була професійною злодійкою, вітчим арештантки С. був засланий до Сибіру за насильство над її рідною сестрою. Більшість жінок у віці 10–12 років були віддані «у люди». Перше місце «у людях» арештантки М. було у трактирі, арештантки С. – у дешевій їдальні, де вона мила посуд, арештантка П. з 12 років жила з досить багатим купцем, у якого вкрала золоту каблучку та намагалась продати її за 50 коп., бажаючи купити солодоші. Більшість жінок, які навчались у школі були селянками Харківської губернії. «Перед нами эти женщины – в неизменно полосатых платьях и беленьких платочках. Они обвиняются в краже юбок, зонтиков, полотенец, простынь, денег, часов и колец или в прожительство по подложному виду», – згадувала організатор школи Л. Дашкевич [31, с. 249].

«Никогда не бывает так, чтобы в воскресенье заключенные только учились. Несколько познакомившись с нами, они начинают рассказывать о своем горе. Они часто жалуются на судьбу, на злых людей, на несправедливость. Заключенные, обучающиеся в школе, требуют от нас самой разнообразной помощи. Это и написать прошение, и повидаться с адвокатом и попросить его поскорее приехать, то узнать, почему долго не назначают суда, узнать, почему дети не приходят на свидание, просят дать ботинки, кофту, юбку, сахару, чаю. Большинство просьб удовлетворяется.

Была сделана попытка дальнейшей опеки выходящих. Одна девочка была помещена в дом жены присяжного поверенного М. Она жила у них в семье, училась у старшей дочери М., получила много одежды. Но однажды ночью она сломала замок на чердаке и украла белье. Когда мы рассказали, о её поступке в школе, ее действия вызвали осуждение учениц.

Мы считаем необходимым, в таких случаях, рассказывать о поступках и обсуждать их. Заключенным выдавались деньги по выходу из тюрьмы для закупки материала и житья белья, покупались абонементы в народные читальни, что бы они могли продолжить образование, приискивались места для дальнейшего трудоустройства» [32, с. 303].

Висновки. Таким чином, завдяки активній громадській позиції групи мешканців Харкова на чолі з Л. І. Дашкевич, підтриману керівництвом губернської тюремної інспекції, в одному з найбільших каральних закладів міста – губернській в'язниці виникла школа грамотності. Створення школи стала важливим аспектом виправного впливу установи на засуджених та сприяло їх подальшій соціалізації та виправленню.

У процесі діяльності школи були вироблені прості правила: розділ учнів на групи у залежності від рівня освіченості та першочергове навчання читанню, як необхідна умова подальшого навчання. Також працівники школи намагалися надавати посильну моральну та економічну допомогу учням тюремної школи, що мало забезпечити їх подальше виправлення.

Створення школи було надзвичайно важливою справою, але залишалось лише приватною ініціативою групи осіб. Звичайно, орган тюремного управління,

губернська тюремна інспекція підтримав дану діяльність, але подальшого поширення вона не набула.

Список літератури: 1. *Краткий очерк* возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии, составлен по распоряжению начальника Харьковской губернии Н. П. Савицким и П. А. Евстратовым. – Х. : Тип. губ. правл., 1896. – 191 с.; 2. *Багалея Д. И.* История города Харькова за 250 лет его существования : Ист. моногр. : В 2 т. / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Х. : Репринт. изд., 1993. – Т. 1. – 572 с.; 3. *Кравченко О. В.* Історія благодійності на Харківщині : (До 350-річчя м. Харкова) : Бібліогр. покажч. : Ч. 1. / Укладач О. В. Кравченко. – Х., 2005. – 280 с.; 4. *Гогель С. К.* Роль общества в деле борьбы с преступностью / С. К. Гогель. – СПб. : Тип. “Общественная польза”, 1906. – 282 с.; 5. *Тальберг Д. И.* Исправительные колонии и приюты в России / Д. И. Тальберг. – СПб. : ГТУ, 1882. – 59 с.; 6. *Лучинский Н. Ф.* Наши тюремные и тюремно-благотворительные учреждения / Н. Ф. Лучинский // Журнал Министерства юстиции. – 1910. – № 1. – С. 165–197; 7. *Лучинский Н. Ф.* Тюремный патронат / Н. Ф. Лучинский // Тюремный вестник. – 1913. – № 11. – С. 1658–1661; 8. *Завалишин Д. И.* Исправительные заведения для малолетних преступников и порочных детей / Д. И. Завалишин. – М., 1868. – 234 с.; 9. *Савенко О. Г.* Строение и жизнь исправительных колоний и приютов для малолетних преступников / О. Г. Савенко. – Одеса: Тип. Фесенко, 1888. – 55 с.; 10. *Пусторослев П. П.* Наказательно-исправительные заведения для малолетних и несовершеннолетних преступников / П. П. Пусторослев // Ученые записки Юрьевского университета. – 1893. – № 4. – С. 65–70; 11. *Дриль Д. А.* К вопросу об исправительном воспитании / Д. А. Дриль // Журнал Министерства юстиции. – 1897. – № 9. – С. 26–40. 12. *Дриль Д. А.* Тюрьма и принудительное воспитание / Д. А. Дриль. – СПб. : Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1900. – 91с.; 13. *Дриль Д. А.* Учение о преступности и мерах борьбы с ней / Д. А. Дриль. – СПб. : Шиповник, 1912. – 568 с.; 14. *Дриль Д. А.* Постановка дела нравственного воспитания в России / Д. А. Дриль // Тюремный вестник. – 1905. – № 5. – С. 350–358; 15. *Дриль Д.* Добрые начинания в тюрьме / Д. Дриль // Вестник благотворительности. – 1898. – № 9. – С. 59–60; 16. *Фидлер А. А.* О мерах борьбы с детской преступностью / А. А. Фидлер. – М. : Тип. ун-та, 1905. – 124 с.; 17. *Шимановский М. В.* Патронат в России / М. В. Шимановский. – Одесса : Тип. Одесского Вестника, 1888. – 72 с.; 18. *Баранцевич Е. М.* Патронат в жизни России (Средства борьбы с преступностью) / Е. М. Баранцевич. – Томск : Тип. приюта и дома трудолюбия, 1914. – 430 с.; 19. *Гернет М. Н.* Социальные факторы преступности / М. Н. Гернет. – М. : ГТУ, 1905. – 203 с.; 20. *Неалов О. П.* Організаційно-правове забезпечення реалізації тюремної реформи в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Неалов Олександр Павлович. – Х., 2003. – 197 с.; 21. *Россіхін В. В.* Пенітенціарна система Російської імперії в XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній) : автореф. дис...канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень” / В. В. Россіхін. – Х., 2005. – 20 с.; 22. *Іваньков І. В.* Тюремні установи в Україні в системі карально – охоронного механізму держави (кінець XIX – середина XX ст.) : автореф. дис...канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень” / І. В. Іваньков. – К., 2005. – 20 с.; 23. *Григорьев О. М.* Пенітенціарна теорія та практика в Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст. : історико – правове дослідження (на прикладі українських губерній) : ввтореф. дис...канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень” / О. М. Григорьев. – К., 2007. – 21 с.; 24. *Ягунов Д. В.* Державне управління пенітенціарною системою України : історія, сучасність, перспективи / Д. В. Ягунов. – Одеса : ОРІДУ, 2005. – 251 с.; 25. *Мачулин Л. И.* История тюремного Харькова (1668–1917 гг.) / Л. И. Мачулин. – Х. : Мачулин, 2005. – 208 с; 26. *Соцький Ю.* Особливості виконання покарань у вигляді позбавлення волі щодо неповнолітніх за законодавством Російської імперії / Ю. Соцький // Право України. – 2004. – № 11. – С. 122–124; 27. *Женщина в тюрьме* // Тюремный вестник. – 1899. – № 9. – С. 380; 28. *Церкви и школы при Харьковских тюрьмах* // Тюремный вестник. – 1897. – № 11. – С. 557; 29. *Державний архів Харківської області* (Далі Держархів Харківської області), ф. 4, оп. 119, спр. 819; 30.

Державний архів Харківської області, ф. 4, оп. 123, спр. 793; 31. Отчет воскресной школы при Харьковской женской тюрьме // Тюремный вестник. – 1898. – № 5. – С. 244–249; 32. Воскресная школа при Харьковской женской тюрьме // Тюремный вестник. – 1906. – № 4. – С. 303.

Надійшла до редколегії 05. 04. 2013 р.

УДК 94 (477.54) : 343.81+376.58 «18»

Тюремна школа у Харкові (кінець XIX ст.) / Р. І. Кравченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 25 (998). – С. 64-71. Бібліогр.: 32 назв.

Стаття посвящена изучению процесса создания в конце XIX в. воскресной школы грамотности при Харьковской губернской тюрьме. Проанализированы обстоятельства возникновения школы, формы занятий с арестантами, рассмотрено участие общественности города в деятельности тюремной школы.

Ключевые слова: исправление, тюрьма, школа, арестанты, чтения.

The article covers the research of the creation process of the Sunday literacy school by the Kharkiv province prison in the end of the 19th century. There have been analyzed the circumstances of the school creation, the forms of classes for the prisoners and the city public participation in the prison school activity.

Key words: reformation, prison, school, prisoners, reading.